

**Nyendedzi Ya U
Shumisa Mulayo Wa
ThuThuwedzo Ya U
Ŝwikela Mafhungo
Wa 2 Wa 2000**

TSHIVENDA

Website: www.sahrc.org.za

Email: info@sahrc.org.za

Twitter: [@SAHRCCommission](https://twitter.com/SAHRCCommission)

Facebook: [SAhumanrightscommission](https://www.facebook.com/SAhumanrightscommission)

Youtube: [SAHRC1](https://www.youtube.com/SAHRC1)

South African Human Rights Commission Contact Details

Head Office Johannesburg

Tel 011 877 3600 • Fax 011 403 0684

Eastern Cape Port Elizabeth

Tel 043 722 7828 • Fax 043 722 7830

Free State Bloemfontein

• Tel 052 447 1133 • Fax 051 447 1128

KwaZulu-Natal Durban

Tel 031 304 7323/4/5 • Fax 031 304 7323

Limpopo Polokwane

Tel 015 2913500 • 051 291 3505

Mpumalanga Nelspruit

Tel 013 752 8292 • Fax 013 752 6890

Northern Cape Upington

Tel 054 332 3993/4 • Fax 054 332 7750

North West Rustenburg

Tel: 014 592 0694 • Fax: 014 594 1089

Western Cape Cape Town

Tel 021 426 2277 • Fax 021 426 2875

U wana nḡila kha Nyendedzi ya PAIA

Khethekanyo ya 1

Marangaphanḡa kha Nyendedzi ya PAIA

Khethekanyo ya 2

Hune vha wana mafhungo ane vha a
ḡoḡa

Khethekanyo ya 3

U ita khumbelo ya u swikela mafhungo

Khethekanyo ya 4

Ndi lini hune u swikela mafhungo ha nga
haniwa

Khethekanyo ya 5

Rifarentsi na zwiko zwa vhuḡogwa zwa
mahwe mafhungo

MAIPFI A VHUḡOGWA.....	6
MUTEVHE WA DZIABURIVESHENI.....	8
KHETHEKANYO YA 1	9
1.1. Ndivho ya Nyendedzi iyi ya PAIA	10
1.2. Divhazwakale ya PAIA	10
1.3. Ndivho ya PAIA na kushumisele kwayo.....	10
1.4. Mushumo wa Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afurika Tshipembe.....	11
KHETHEKANYO YA 2	12
2.1 U thoma	13
2.2.Nyendedzi ya PAIA	13
2.3 Bugupfarwa dza PAIA	14
2.4 Mafhungo a dzulaho a hone o farwaho nga dzangano ḡa tshitshavha.....	18
2.5 Mafhungo a dzulaho a hone o farwaho nga dzangano ḡa phuraivete	19

KHETHEKANYO YA 3	20
3. Ndi itisa hani khumbelo ya PAIA?.....	21
3.1 Ndi nnyi ane a nga ita khumbelo ya PAIA?.....	21
3.2 Ndi vhugai u ita khumbelo ya PAIA?.....	23
3.3 Muofisiri wa zwa Mafhungo a nga nthusa ndi tshi ita khumbelo ya PAIA naa?.....	25
3.4 Ndi thasululo dzifhio dza zwa mulayo dzine ndi nga dzi shumisa musi khumbelo yanga ya PAIA yo haniwa?.....	27
KHETHEKANYO YA 4	31
4.1. Musi u swikela mafhungo hu tshi nga haniwa.....	32
4.2. Zwiitisi zwi kombetshedzaho v zwa u tou funa zwa u hanela u swikela mafhungo.....	32
4.3. Zwiitisi zwa u hanela u swikela mafhungo.....	33
4.4. Dzangalelo la tshitshavha li bva phanda.....	36
KHETHEKANYO YA 5	37
5.1. Rifarentsi dza ndeme.....	38
5.2. Milayo ya PAIA.....	38
5.3. Khwiṅiso dza PAIA.....	39
5.4. Khwiṅiso kha milayo ya PAIA.....	39
5.5. Zwiṅwe zwiko zwa ndeme zwa PAIA.....	39

Maipfi a ndeme

MAIPFI	THALUTSHEDZO
--------	--------------

Tshelede ya u swikela

Iyi ndi tshelede i badelwaho nga muhumbeli kha dzangano la tshatshavha kana la phuraivete line a khou toga mafhungo khalo, ndiya mbadelo dza u wana na u kopa rekhode dzine vha dzi toga.

(U itela u wana mafhungo manzhi nga ha tshelede ya u swikela kha vha sedze Khethekanyo ya 3 ya Nyendedzi iyi).

Fomo ya A

I wanala mafheloni a PAIA, kha webusaithi ya Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afurika Thipembe, na kha webusaithi dza zwiinwe zwiimiswa zwa tshitshavha zwo fhambanaho. Fomo iyi i shumiswa u ita khumbelo ya u swikela mafhungo o farwaho nga dzangano la tshitshavha.

(U itela u wana mafhungo manzhi kha Fomo ya A na u ita khumbelo ya u swikela mafhungo kha madzangano a tshitshavha kha vha sedze Khethekanyo ya 3 ya Nyendedzi iyi).

Fomo ya C

I wanala mafheloni a PAIA, kha webusaithi ya Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afurika Thipembe, na kha webusaithi dza dzinwe khamphani dza phuraivete. Fomo iyi i shumiswa u ita khumbelo ya u swikela mafhungo o farwaho nga dzangano la phuraivete.

(U itela u wana mafhungo manzhi nga Fomo ya C na u ita khumbelo ya u swikela mafhungo a madzangano a phuraivete kha vha sedze Khethekanyo ya 3 ya Nyendedzi iyi).

Nyendedzi

U amba nga Nyendedzi iyi kha PAIA ye ya kuvhanganywa na u gandiswa nga Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afurika Tshipembesa zwe zwa netshedzwa kha Khethekanyo ya 10 ya PAIA, u itela u thusa vhathu kha u shumisa na u pfesesa PAIA.

Muofisiri wa zwa Mafhungo na Mufarisa Muofisiri wa zwa Mafhungo

Muofisiri wa zwa Mafhungo (tshinwe tshifhinga u vhidzwa sa IO) ndi muthu o newaho maanda nga tshiimiswa tshenetsho u shuma na khumbelo dza PAIA. Kha dzangano la tshitshavha uyu ndi muthu ane a vha kana o tou farelaho sa thoho ya dzangano. Zwenezwo kha masipala hu do vha hu mulangi wa masipala; kha muhasho wa lushaka hu do vha hu Mulangi Muhulwane; kha dzangano li fanaho na Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afurika Tsipembe hu do vha hu CEO.

Mufarisa Muofisiri wa zwa Mafhungo (tshinwe tshifhinga u vhidzwa sa DIO) ndi muthu o tiwaho nga Muofisiri wa zwa Mafhungo wa dzangano la tshitshavha uri a thuse muhumbeli kha khumbelo yawe ya mafhungo.

PAIA a i netshedzi mbetshelwa kha madzangano a phuraivete u ta Mufarisa Muofisiri wa zwa Mafhungo; fhedziha ho themendelwa nga Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afurika Tshipembe uri vha ite izwo vha tshi itela vhukone na vuvhuya .

(U itela u wana mafhungo manzhi nga ha mishumo ya Vhaofisiri vha zwa Mafhungo kha vha sedze Khethekanyo ya 3 ya Nyendedzi iyi).

Aphiji ya nga ngomu (Fomo ya B)	<p>Vhahumbeli vha do shumisa Fomo ya B ya PAIA u ita aphiji kha tsheoyo dzhiwaho nga davhi ja muvhuso ja lushaka, vundu kana masipala malugana na u swikela mafhungo.</p> <p><i>(U itela u wana mafhungo manzhi nga ha aphiji ya nga ngomu kha vha sedze Khethekanyo ya 3 ya Nyendedzi iyi).</i></p>
Muthu tshimulayo	<p>Khamphani kana dzangano line ja divhea kha mulayo sa dzangano lithihi kana 'muthu' a re na pfanelo na vhudivhinduleli.</p>
Minisiṭa	<p>Rifarentsi kha Minisiṭa i elana na Minisiṭa wa Tshumelo dza Vhulamukanyi na Vhulamisi.</p>
Muthu	<p>Muthu wa vhukuma, o fhambanaho na muthu tshimulayo u fana na koporasi (kha vha sedze muthu tshimulayo afho nṭha).</p>
Dzangano ja phuraivete	<p><i>(Li dovha hafhu ja vhidzwa sa khamphani ya, tshiimiswa tsha, phuraivete), Iji ndi muthu tshimulayo kana binduṭhanganelwa je ja dzhenela kana je ja vhuya ja dzhenela kha mbambadzo, bindu kanaphurofesheni nahone kha khaphasithi yeneyo fhedzi.</i></p>
Dzangano ja tshitshavha	<p><i>(Li dovha hafhu ja vhidzwa sa tshiimiswa tsha, muhasho wa tshitshavha,), uyu ndi muhasho kana tshiimiswa tshiṭwe na tshinwe tsha matavhi a muvhuso wa lushaka, vundu na wapo. Tshi katela hafhu na tshiimiswa tshifhio na tshifhio tshine tsha khou ita mushumo wa muvhuso nga tshifhinga tshe rekhode i kwameaho ya sikwa ngatsho.</i></p>
Rekhode	<p>Mafhungo maṭwe na maṭwe o rekhodiwaho hu sa khathali tshivhumbeo, hu tshi katelwa na, sa tsumbo, maṭwalo o ṅwalwaho, matheriala a video nz. Rekhode yo humbelwaho kha dzangano ja tshitshavha kana ja phuraivete i do amba nga rekhode ye ya vha i yayilo dzangano hu sa sedzwi uri hu nga vha hu ilo dzangano lo sikaho rekhode.</p>
Tshelede ya khumbelo	<p>Mutengo une wa tea u badelwa musi vha tshi ita khumbelo ya u swikela mafhungo. U itela khumbelo ya mafhungo kha dzangano ja tshitshavha hu na tshelede yo tiwaho ya R35; ya khumbelo ya mafhungo kha dzangano ja phuraivete hu na tshelede yo tiwaho ya R50.</p> <p><i>(U itela u wana mafhungo manzhi nga ha tshelede ya khumbelo na mutshipiso kha vha sedze Khethekanyo ya 3 ya Nyendedzi iyi).</i></p>
Muhumbeli	<p>Muhumbeli ndi muthu tshimulayo a itaho khumbelo ya u swikela mafhungo. Muhumbeli zwi dovha hafhu zwa amba muthu ane a khou ita khumbelo ya mafhungo o imela muṭwe muthuvho.</p>
Muthu wa vhuraru	<p>Izwi zwi amba muthu tshimulayo a si muhumbeli wa mafhungo, kana hu si dzangano line khumbelo ya mafhungo ya khou itwa khalo.</p>

Mutevhe wa dziaburivesheni

Dziaburivesheni dzi tevhelaho dzi wanala kha Nyendedzi iyi na kha zwiṁwe zwiko zwa PAIA zwo ḡoweleaho:

DIO	Mufarisa Muofisiri wa zwa Mafhungo
IO	Muofisiri wa zwa Mafhungo
ODAC	Senthara ya Ngeletshedzo ya Demokirasi ya Vhoṱhe
PAIA	Mulayo wa Thuthuwedzo ya u Swikela Mafhungo wa 2 wa 2000
PPIA SAHA	Mulayo wa Tsireledzo ya Mafhungo a Vhuṅe wa 4 wa 2013
SAHRC	Dziakhaivi dza Divhazwakale ya Afurika Tshipembe Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afurika Tshipembe

KHETHEKANYO YA 1

Marangaphanda

Khethekanyo iyi i katela:

- 1.1 Ndivho ya Nyendedzi iyi ya PAIA
- 1.2 Dvhazwakale ya PAIA
- 1.3 Ndivho ya PAIA na zwine ya nga shumiswa zwone
- 1.4 Mushumo wa Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afurika Tshipembe

1.1 Ndivho ya Nyendedzi iyi ya PAIA

Nyendedzi iyi i n̄tshedza mafhungo a Mulayo wa Thuthuwedzo ya u Swikela Mafhungo (PAIA) wa 2 wa 2000. Nyendedzi iyi ya PAIA i ̄o thusa vhathu musu vha tshi ita khumbelo ya mafhungo fhasi ha PAIA, na u n̄tshedza tsumbo dza zwe PAIA ya shumiswa zwone tshifhinganani tsho fhiraho u khwinisa pfanelo dza vhathu, i ita izwi nga u n̄tshedza:

- » Manweledzo a PAIA a leluwaho u a pfesesa
- U kovhekanywa ha kushumisele kwa PAIA u itela u khwinisa dzinwe pfanelo dza vhathu
- » Mutevhe wa tshaka dza mafhungo ane a nga humbelwa hu tshi khou shumiswa PAIA
- » Nyendedzi ya l̄ga nga l̄ga ya kushumisele kwa PAIA ya u ̄o ita khumbelo ya mafhungo
- » Manweledzo a ngudo dzo gudwaho u bva kha khumbelo dza mafhungo dza tshifhinga tsho fhiraho na milandu ya khothe dza PAIA

1.2 Divhazwakale ya PAIA

Musi Mulayotewa wa Afurika Tshipembe u tshi khou talatadziwa nga tshifhinga tsho tevhelaho u wa ha Tshitalula nga vho 1990, madzangano o fhambanaho na vhathu vho fara mafulo a u katelwa ha u swikela mafhungo. Ho vha ho fulufhelwa uri u katelwa ha pfanelo iyi kha Mulayotibe wa Pfanelo dza Vhathu – Ndima ya 2 ya Mulayotewa – hu ̄o khwafhisedza uri mabulayo a fanaho na a Tshitalula ha nga ̄o dovha a itea sa afha muvhuso na koporasi dza phuraivete zwi tshi ̄o kombetshedzea u ita zwithu nga n̄gila ya vhudifhinduleli na u vha khagala nga u n̄tshedza u swikela mafhungo, zwenezwo zwa ita uri hu sa ̄o vha na u dzumbamanga sila ja tshiphiri.

Nga 1996, Mulayotewa wa Riphabuḽiki ya Afurika Tshipembe wa 1996 wo thoma u shuma. Khethekanyo ya 32 yo tsireledza pfanelo ya u swikela mafhungo o farwaho nga madzangano a tshitshavha na a phuraivete. Izwi ho vha, nga tshifhinga tshenetsho, tshipiḽa tsha u thoma tsha mulayo kha l̄ifhasi tsho tsha engedza pfanelo yau swikela mafhungo o farwaho nga madzangano a phuraivete. Khethekanyo ya 32 i dovha hafhu ya bula uri mulayo u tea u phasiswa zwine zwa ̄o ita mveledzwa kha pfanelo ya u swikela mafhungo nga u dodombedza n̄gila dzine mafhungo a bvaho kha madzangano a tshitshavha na a phuraivete a nga swikelwa, na nga u n̄tshedza manwe mafhungo nga ha zwiitisi zwine dzangano ja tshitshavha na ja phuraivete l̄i nga landula u swikela mafhungo.

Nga 2000 Mulayo wa Thuthuwedzo ya u Swikela Mafhungo (PAIA) wo mbo ̄i thoma u shuma sa mulayo, utshi khou khunyeledza mbetshelwa ya Khethekanyo ya 32 ya Mulayotewa u itela u phasiswa ha mulayo nga ha u swikela mafhungo.

1.3 Ndivho ya PAIA na kushumisele kwayo

Ndivho ya PAIA ndi u t̄t̄uwedza pfanelo ya u swikela mafhungo, u bveledza mvelele ya u vha khagala na vhudifhinduleli Afurika Tshipembe. Zwiḽwe hafhu, PAIA yo lumbama kha u t̄t̄uwedza demokirasi ya vhoṽhehune vhathu vha vhuimo ho fhambanaho vhutshiloni vha maandafhadzwa uri vha kone u davhidzana na muvhuso na u shela mulenzhe kha tsho dzi kwamaho vhutshilo havho.

Pfanelo ya u swikela mafhungo a i fani na pfanelo inwe sa afha i tshi konisa u swikelwa ha dzinwe pfanelo dza vhathu: iyi ndi inwe ya n̄gila dza ndeme nga maanda dzine ngadzo PAIA ya nga shumiswa.

Mbetshelwa ya tshumelo dza muvhuso

- » PAIA i nga shumiswa u maangafhadza vhathu nga mafhungo ane ngao vha ita uri muvhuso u vhe na vhudifhinduleli kha mbetshelwa ya tshumelo dza mutheo dzi fanaho na vhudzulo, maqi na tshampungane.

Pfanelo dza vhapo na dza polotiki

- » PAIA i nga shumiswa u kuvhanganya mafhungo ane vhathu vha nga a shumisa kha pfanelo dzavho u fana na pfanelo ya u khetha na pfanelo ya mbofholowo ya u dzhenela miṱangano.

Tshiṱalula na Ndingano

- » PAIA i nga shumiswa sa tshishumiswa tsha u lwa na tshiṱalula, u fana na tshiṱalula tsho ḡisendekaho nga murafho, mbeu, nz, nga madzangano o fhambanaho a tshitshavha na a phuraivete.

Ndi zwa ndeme u dzhiela nzhele ya uri PAIA a i koni u nga shumiswa u wana rekhode dza u shumisa nga tshifhinga tsha maitete a mulayo wa vhapo kana wa mupfukamulayo, hu tshi katelwa na nga murahu ha u thoma ha maitete o raliho arali vhubvedzi kana u swikela rekhode zwi zwa ndivho yenei nthihi yo tsireledzea nga mulayo (*Kha vha sedze Khethekanyo ya 7 ya Mulayo*).

1.4 Mushumo wa Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afurika Tshipembe

Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afurika Tshipembe (SAHRC) yo newa maanga nga fhasi ha PAIA a u:

- » Tuṱuwedza pfanelo ya u swikela mafhungo
- » Lavhelesa u thomiwa ha PAIA nga madzangano a tshitshavha na a phuraivete
- » Ita themendelo dza u khwaṱhisa Mulayo
- » Vhiga kha Phalamennde ṱwaha muṱwe na muṱwe

Mulayo wa Tsireledzo ya Mafhungo a Vhuṱe

Mulayo wa Tsireledzo ya Mafhungo a Vhuṱe wa 4 wa 2013 (PPIA) u khwinisa PAIA nga ṱḡila dzo fhambanaho. Inwe ya ṱḡila dza vhuṱhogwa ine ngayo Mulayo uyu wa shandukisa PAIA i elana na mushumo wa SAHRC. Nga fhasi ha PPIA mishumo ya SAHRC uya nga PAIA i ḡo fhiriselwa kha Mulauli wa Mafhungo, dzangano ḡiswa ḡo ḡimisa nga ḡoṱhe ḡine ḡa ḡo thomiwa u itela uri ḡi ḡo lavhelesa PPIA na PAIA, na u ḡo shumana na mbiḡaelo dzi elanaho na u swikela mafhungo na tsireledzo ya mafhungo a vhuṱe.

Fhedziha, SAHRC i ḡo sala na pfanelo yayo ya Ndayotewa ya u tuṱuwedza, u tsireledza na u lavhelesa pfanelo dza u swikela mafhungo u fana na dziṱwe pfanelo dzo tsireledzwaho kha Mulayitibe wa Pfanelo.

KHETHEKANYO YA 2

Toda vhutanzi hazwine nako toda

Khethekanyo iyi i katela:

2.1

Hune vha ḁo wana nyendedzi dzi thusaho na bugupfarwa dzine dza ḁo vha thusa musi vha tshi ita khumbelo dza mafhungo

2.2

Muthu ane vha ḁo mu kwama musi vha tshi ḁoda thuso

2.3

Zwi ḁodeaho kha madzangano a tshitshavha na a phuraivete uri a ḁo thusa vhaḁodi vha mafhungo

2.4

Manwe mafhungo a wanalea nga one ane vha songo vhuya vha ita na khumbelo ya tshiofisi, khethekanyo iyi i ḁo netshedza manweledzoa hune vha ḁo swikela izwi

2.1 U thoma

Ndivho ya PAIA ndi u tšutuwedza nga vhuđiimiseli tshitshavha tshine vhatu vha Afurika Tshipembe vha swikela mafhungo nga nđila i bveledzaho hu u itela uri vha ɔo kona u reledza pfanelo dzavho dzothe. Fhedzi tshinwe tshifhinga muthu a nga vha a sa ɔivhi uri a thome ngafhi kana uri a nga swikelisa hani mafhungo u ya nga PAIA. PAIA yo vha na luvhenela phanđa kha thaidzo iyi ya ita na u nea ndaela ya uri dziñwe nyendedzi na bugupfarwa dzi ganđiswe sa pulane ya u ya phanđa ya vhafođi vha mafhungo. Khethekanyo iyi i ɔo netshedza manweledzo a nyendedzi na bugupfarwa idzi, vhuđifhinduleli ha vhaganđisi vha nyendedzi na bugupfarwa idzi, na, tsha ndeme nga maanđa, ndi hune dza ɔo wanala hone.

Zwi tou vha khagala, tshinwe tsha zwishumiswa zwa maanđa tshine muthu a nga tshi shumisa u swikela mafhungo ndi khumbelo ya mafhungo ya tshiofisi yo itwaho u ya nga PAIA, ine nyendedzi iyi i ɔo vha thusa ngayo. Fhedzi vha elelwe, iyi a si yone nđila i yothe ya u fođa mafhungo. Manwe mafhungo a tou dzula a honevha songo vhuya vha thoma vha ita khumbelo ya tshiofisi kha PAIA. Kha dziñwe nyimele, mulayo u anzela ufođa madzangano a tshitshavha na a phuraivete a tshi vhudza tshitshavha manwe mafhungo. Khethekanyo iyii dovha hafu ya netshedza manweledzo a hune vha nga swikela mafhungo hone aya.

PAIA yo livhiswa kha u maanđafhadza tshipiđa tsha mulayo une wa thusa Maafurika Tshipembe vhothe. Wo livhiswa kha u vha mulayo une zwa leluwa u u pfesesa nahone une muñwe na muñwe a nga u shumisa. Muthu ha fođi axennde musi a tshi fođa u ita khumbelo ya mafhungo u ya nga PAIA. Nyendedzi iyi yo ganđiswa uri iđo thusa Maafurika Tshipembe vha vhuimo ho fhambanaho vhutshiloni uri vha tikedze pfanelo dzavho dza u swikela mafhungo dzo tsireledzwaho nga ndayotewa.

2.2. Nyendedzi ya PAIA

Khethekanyo ya 10 ya PAIA i fođa Khomishini i tshi kuvhanganya na u ganđisa nyendedzi i sa konđi u i pfesesaine ya ɔo thusa musi hu tshi swikelwa rekhode na manwalo na uri muthu a shumise pfanelo yawe u itela u wana mafhungo. Tshinwe tshifhinga nyendedzi i vhidzwa u pfi ndi 'Nyendedzi ya Khethekanyo ya 10'.

I vha netshedza mafhungo othe ane vha a fođa u swikela rekhode. I dovha hafu ya dodombedza zwidodombedzwa zwa vhukwamani zwa mihasho ya muvhuso na zwiimiswa zwine zwa vhea rekhode dza muvhuso, khathihi na zwidodombedzwa zwa vhukwamani ha khamphani dza phuraivete dzo fhambanaho. Khomishini i dovha hafu ya fođe uri i khwinise nyendedzi iyi luthihi nga ñwaha muñwe na muñwe wa vhuvhili.

2.2.1 Hune nyendedzi ya wanalea hone

Nyendedzi iyi i wanalea nga nyambo dzothe dza tshiofisi dza Afurika Tshipembe: Luisimani, Tshivhuru, Tshindevehele, Tshithoza, Tshizulu, Tshibeli, Tshisuthu, Tshitswana, Tshiswati, Tshivenda na Tshitshangana. Khophi dza nyendedzi dzi nga wanalea kha ofisi khulwane ya Khomishini na ofisi dzothe dza mavunđu (zwidodombedzwa zwa vhukwamani zwa dziofisi zwi ɔo wanalea mafheloni a Nyendedzi iyi). U engedza kha izwo, khophi dza eJekithuroniki dzi wanalea kha webusaithi ya Khomishini (www.sahrc.org.za)

2.3 Bugupfarwa dza PAIA

U engedza ntha ha Khethekanyo ya 10 ya Nyendedzi nga ha PAIA ine ya tea u kuvhanganywa nga Khomishini, PAIA i toda hafhu uri dzangano lina na lina la tshitshavha, khathihi na madzangano a phuraivete, vha bveledze bugupfarwa ine ya vha na mafhungo a u shumisa PAIA u itela uri vha swikele rekhode dzavho vhovhane.

2.3.1 Bugupfarwa dza PAIA dza madzangano a tshitshavha

Khethekanyo ya 14 ya PAIA i toda uri madzangano a tshitshavha othe a gandise bugupfarwa nga nyambo dza tshiofisi dzi swikaho henefha kha tharu hune a do thusa vha todi vha mafhungo uri vha do ita khumbelo dza mafhungo u bva kha dzangano likwameaho. Arali zwo konda tshothe, bugupfarwa i tea u vha na mafhungo a vhu thogwa a tevhelaho:

THODEA	THALUTSHEDZO
Maanda	Tshivhumbeo na mishumo ya dzangano la tshitshavha.
Zwidombedzwa zwa vhukwamani	Diresi ya poswoni na ya ofisi, nomboro dza founi na dza fakisi na, aralii hone, diresi ya imeji zwa muofisiri wa zwa mafhungo wa dzangano la tshitshavha, khathihi na dza mufarisa muofisiri wa zwa mafhungo muwe na muwe wa dzangano la tshitshavha.
Khethekanyo ya 10 ya Nyendedzi ya PAIA	Thalutshedzo ya Nyendedzi iyi yo kuvhanganywaho nga Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afurika Tshipembe na uri vha i swikela hani.
Khethekanyo dza rekhode dzi re hone	Mafhungo o linganaho u thusa nga u leludza u swikelwa ha rekhode yo fariwaho nga dzangalo la tshitshavha. Dzangano la tshitshavha i tea u thalutshedza thero dzine la vha na rekhode dza hone, na khethekanyo dza rekhode dza thero inwe na inwe.
Mafhungo a dzulaho a hone	Maawe mafhungo a dzula a hone hu si na uri muthu u tea u thoma a ita khumbelo ya u a swikela u ya nga PAIA. Bugupfarwa ya dzangano la tshitshavha i tea u sumbedza mafhungo aya ane a dzula a hone.
Tshumelo dza dzangano la tshitshavha	Thalutshedzo ya tshumelo dzine mirado ya tshitshavha i nga dzi shumisa u bva kha dzangano la tshitshavha, na uri tshumelo idzo dzinga swikwelwa hani.
U shela mulenzhe nga tshitshavha	Thalutshedzo ya nzudzanyo ifhio na ifhio kana mbetshelwa ya uri muthu a vhudzise, a swikise makumedzwa kana a dzhenele kana a nee mihumbulo kha u sikiwa ha mbekanyamaitete; kana u shumiswa ha maanda kana u itiwa ha mishumo nga dzangano la tshitshavha.
Thandululo	Liga line vha nga i dzhia musi muofisiri wa zwa mafhungo wa dzangano la tshitshavha o lamba u vha nea thendelo ya u swikelamafhungo.

2.3.2 Hune vha nga wana hone bugupfarwa ya dzangano ja tshitshavha

Madzangano othe a tshitshavha a tea u ita uri zwi vha lelutshela u wana bugupfarwa. Arali zwo konḁa tshoṁhe, a kombetshedzea u ita ngauralo nga ṁḁila dzi tevhelaho:

- » Nga u ita uri hu vhe na khophi kha ofisi irwe na irwe ya dzangano ja tshitshavha jeneḁo nga tshifhinga tsha mushumo;
- » Nga u ita uri bugupfarwa i wanalee kha webusaithi, arali i hone, ya dzangano ja tshitshavha

Sa zwo bulwaho afho ṁḁha, **Mulayo wa Tsireledzo ya Mafhungo a Vhuṁe wa 4 wa 2013 (PAIA)** u khwiṁisa PAIA nga ṁḁila dzo vhalaho. Irwe yadzo ndi i elanaho na bugupfarwa dza Khethekanyo ya 14 ya madzangano a tshitshavha. Nga fhasi ha PAIA bugupfarwa idzi dzi tea u swikiswa kha Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afurika Tshipembe, fhedzi dzi tea u wanalea kha inthanete na u itwa uri dzi wanalee kha muṁwe na muṁwea humbelaho khophi.

2.3.3 Bugupfarwa dza PAIA dza madzangano a phuraivete

Madzangano a phuraivete na one a a kombetshedzea u kuvhanganya bugupfarwa u ya nga khethekanyo ya 51 ya PAIA.¹ Zwa zwino, a si madzangano a phuraivete othe ane a kombetshedzea u tevhedza khethekanyo iyi. Vha nga wana uri, zwenezwo, dzangano jine vha tama u humbela mafhungo khalo a ji na bugupfarwa ine ji nga vha netshedza yone. Izwi a zwi ambi uri dzangano a ji fhasi ha PAIA nga u angaredza. Vha nga kha ḁi ita khumbelo ya mafhungo kha dzangano ji nahone ji kha ḁi kombetshedzea nga mulayo u tshimbidza khumbelo yavho. Maitele a u ita khumbelo ya mafhungo u ya nga PAIA a kha ḁi vha heneaja, naho hu na uri dzangano a ji na bugupfarwa.

NDI MADZANGANO AFHIO A PHURAIVETE ANE HA TEI U GANDISA BUGUPFARWA YA MAFHUNGO?

ṁḁila ye PAIA ya nwaiwa ngayo i amba uri madzangano a phuraivete OṁHE a tea u kuvhanganya bugupfarwa. Fhedziha, Minisiṁa vha nga vhoḁholola maṁwe madzangano a phuraivete kana khethekanyo dza madzangano uri a sa gandise bugupfarwa. Zwa zwino, Minisiṁa vho vhoḁholola madzangano a phuraivete OṁHE uri a songo kuvhanganya bugupfarwa kha tshifhinga tsha miṁwaha miṁanu u thoma nga 1 Phando 2016 NGA NNḁANI ha musi dzangano ji tshi wela fhasi hakhethekanyo dzo dodombedzwaho afha fhasi.

¹ Izwi zwo shanduka nga ja 31 Nyendavhusiku 2015, hune madzangano othe a phuraivete a tea u vha na bugupfarwa u ya nga khethekanyo ya 51 ya PAIA.

Khamphani dza phuraivete dzi tevhelaho dzi tea u kuvhanganya bugupfarwa ya PAIA arali dzi tshi thola vhashumi vha fhiraho 50 kha ndowetshumo dzi tevhelaho kana dzi na mbuelo ya n'waha ine ya fhira tshelede yo dodombedzwaho:

NDOWETSHUMO	MBUELO NGA N'WAHA
Vhulimivhufuwi	R2 million
Zwa migodi na vhubwa matombo	R7 million
Mamaga	R10 million
Mudagasi, Gese na Maqi	R10 million
Vhufhati	R5 million
Thengo nga Zwiṭuku na Vhuvhambadza Goloi na Tshumelo dza Vhulugisi	R15 million
Holosele ya u vhambadza, Mazhendedzi a zwa Vhuvhambadzi na Tshumelo dza vhushumisani	R25 million
Vhudzulo vhu netshedzaho zwiṭwa na Mbambadzo dziṅwe	R5 million
Mbulungo na Vhudavhidzani	R10 million
Masheleni na Tshumelo dza Vhubindudzi	R10 million
Tshumelo dza Tshitshavha, dzo Khetheaho na dza vhuṅe	R5 million

Minisiṭa vho bula hafhu uri khamphani dzoṭhe dzi songo ṭalutshedzwaho sa 'khamphani dza phuraivete' fhasi ha khethekanyo ya 1 ya Mulayo wa Dzikhamphani wa 71 wa 2008 dzi tea u kuvhanganya bugupfarwa ya Khethekanyo ya 51.

2.3.4 Hune vha nga wana hone bugupfarwa ya dzangano ḽa phuraivete

Madzangano oṭhe a phuraivete a kombetshedzeaho u kuvhanganya bugupfarwa a tea u ita uri vha wane bugupfarwa nga ṅḽila yo leluwaho. Musi zwo kongesa tshoṭhe, vha kombetshedzea u ita izwi nga ṅḽila dzi tevhelaho:

- » Nga u ita uri hu vhe na khophi ine ya ḽo ṭoliwa kha ofisi iṅwe na iṅwe ya dzangano ḽeneḽo ḽa phuraivete nga tshiffinga tsha mushumo. Dzangano ḽa phuraivete a ḽi nga ṭodi tshelede ya u ṭolwa;
- » Nga u ita uri bugupfarwa i wanalee kha webusaithi yaḽo.

2.3.5 U tevhezela arali vha dzangano ḽa phuraivete

Hu na ngeletshedzo ya vhuṭhogwa ya vhaofisiri vha zwa mafhungo vha khamphani dza phuraivete vhane vha ṭoda u tevhezela Khethekanyo ya 51 ya PAIA kha webusaithi ya Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afurika Tshipembe (www.sahrc.org.za). Izwi zwi katela na thempuleiti i daunuḽodeaho ine vhaofisiri vha zwa mafhungo vha nga i shumisa sa pulane.

U ya nga khethekanyo ya 51, thoho ya dzangano ja phuraivete i tea u:

- » Dzulela u khwinisa tshanduko dzihifho na dzihifho kha matheriala a re kha bugupfarwa;
- » Ita uri bugupfarwa i wanalee kha ofisi dza dzikhamphani na kha webusaithi dzadzo sa zwe Mulayo wa randela;
- » Tea u dzhenisa fomo ya khumbelo (Fomo ya C ya PAIA) kha bugupfarwa na u dovha hafhu ja ita uri fomo dza khumbelo dzi wanalee kha webusaithi na kha zwifhato zwothe zwa khamphani.

Bugupfarwa i tea u vha na mafhungo a tevhelaho:

THODEA	THALUTSHEDZO
Zwidombedzwa zwa vhukwamani	Diresi ya poswoni na ya ofisi, nomboro dza founi na dza fakisi na, arali i hone, diresi ya imeili ya, muofisiri wa zwa mafhungo wa dzangano ja khamphani ya phuraivete.
Mafhungo a dzulaho a hone	Manwe mafhungo a dzula a hone na musi hu si na muthu we a ita khumbelo ya u a swikela u ya nga PAIA. Bugupfarwa ya khamphani ya phuraivete i tea u sumbedza mafhungo aya ane a dzula a hone.
Rekhode dzi wanalaho arali dzo humbelwa	Bugupfarwa ya Khethekanyo ya 51 i tea u dodombedza khethekanyo dza rekhode dzine dza wanala musi dzo humbelwa.
Maitele a PAIA	U nweledza maitele a PAIA ane a tea u tevhedzwa musi hu na khumbelo ya u swikela mafhungo u bva kha khamphani ya phuraivete (i.e. Fomo ya C).
Zwidombedzwa zwa Khamphani	U katela zwidombedzwa zwa thoho ya khamphani kana zwa CEO ya khamphani (u ya nga milayo ya PAIA Muofisiri wa zwa Mafhungo wa khamphani ya phuraivete u anzela u vha CEO kana thoho).
Tshelede	U bula tshelede ya u swikela yo teaho u ya PAIA (kha vha sedze Khethekanyo ya 3 u itela u wana mafhungo manzhi).
Thandululo	Thasululo dzine dza vha hone kha vhahumbeli arali khumbelo yavho ya mafhungo yo lambiwa.
Zwiñwe Zwidombedzwa	Zwiñwe zwidombedzwa zwi elanaho na khumbelo dza u swikela dzirekhode.

2.4 Mafhungo a dzulaho a hone o farwaho nga dzangano la tshitshavha

A si mafhungo othe a tojaho khumbelo ya tshiofisi uri a swikelwe. Madzangano a tshitshavha o fhambanahoa khombetshedzea nga milayo muhwe uri a ite uri mahwe mafhungo a wanalee kha tshitshavha. Zwiimiswa zwizhi zwi do bula mahwe mafhungo nga u tou funa u itela uri a vhe khagala, u vha na vhuqifhinduleli na udo thusa tshitshavha. U itela u futuwedza u bula mafhungo nga u tou funa na u leludza u swikela hu hulwane ha mafhungo aya, Khethekanyo ya 15 ya PAIA i kombetshedza madzangano othe a tshitshavha uri a gandise mutevhe, une wa divhea sa 'ndivhadzo ya Khethekanyo ya 15' kana 'ndivhadzo ya u bula nga u tou funa', ya mafhungo othe a elanaho na dzangano ilo ane a dzula a hone u nga shumiswa nga muhwe na muhwe.

Muofisiri wa zwa mafhungo wa dzangano la tshitshavha u kombetshedzea u bvedza ndivhadzo ya u bula nga u tou funa ya dzangano la tshitshavha, na u ita uri i wanalee kha ofisi dza dzangano la tshitshavha khathihina u i gandisa kha Gurandza ya Muvhuso. Ndivhadzo ya u bula nga u tou funa i tea u khwiqiswa rhahamuwe na muhwe.

Ndivhadzo ya u bula nga u tou funa i na khethekanyo dza rekhode na thalutshedzo dza rekhode idzo dzine dza dzula dzi hone:

- » U itela u tolwa u ya nga mulayo muhwe na muhwe u si wa PAIA;
- » U itela u renga kana u kopa u bva kha dzangano la tshitshavha; na
- » U bva kha dzangano la tshitshavha ndi mahala.

Ndivhadzo ya u bula nga u tou funa i tea u thalutshedza ndila ya u swikela rekhode dze dza bulwa nga u tou funa na u dzula dzi hone. A zwi thusi tshithu u ita khumbelo ya tshiofisi kha dzihwe rekhode arali rekhode dzenedzo dzo no di bulwa nga u tou funa na u dzula dzi hone. Kha nyimele nnzhi, hu togea tshedele u itela uri khumbelo ya tshiofisi i shumiwe nahone izwi zwi nga dzhia maduvha a 30. Izwi zwi nga thivhelwa arali vho thoma nga u vhala ndivhadzo ya u bula nga u tou funa na u topola arali rekhode ine vha khou i toja i tshi dzulai hone kana hai.

Naho zwi tshi tou vha khombekhombe uri dzangano la tshitshavha li gandise ndivhadzo ya u bula nga u tou funa, a si nyito ya u 'tou funa' nga dzangano la tshitshavha. Ndivhadzo i vhidzwa u pfi 'ndivhadzo ya u bula nga u tou funa' ngauri i netshedza ndivhadzo ya mafhungo othe e a bulwa nga u tou funa, hu si ngauri zwi bva kha muhumbulo wa muofisiri wa zwa mafhungo uri hu a gandiswa mutevhe wa vhukuma kana hai.

2.5 Mafhungo a dzulaho a hone o farwaho nga khamphani ya kana dzangano la phuraivete

U fana na madzangano a tshitshavha, madzangano a phuraivete a nga fara mafhungo ane vha nga a swikela vha songo ita khumbelo ya tshiofisi. Hu sa athu vha tshi ita khumbelo ya tshiofisi ya mafhungo u ya nga PAIA zwine zwi nga toga tshede na tshifhinga tsha u lindela tsha maduvha a 30, kha vha wanuluse arali mafhungo aya vha tshi nga a wana vha songo ita khumbelo ya tshiofisi.

Thoho ya dzangano la phuraivete a nga, nga zwiitisi zwa u tou funa na zwi iteaho nga vhuya, bvedza mutevhe wa mafhungo ane a dzula a hone u bva kha dzangano la phuraivete vhona vha songo thoma vha ita khumbelo ya tshiofisi. Mutevhe uyu u vhidzwa upfi '**Ndivhadzo ya khethekanyo ya 52**' kana '**ndivhadzo ya u bula nga u tou funa**'.

U fhambana na nyimele i iteaho kha dzangano la tshitshavha hune muofisiri wa zwa mafhungo a tea u ganḁisandivhadzo ya u bula nga u tou funa , muofisiri wa zwa mafhungo wa dzangano la phuraivete ha kombetshedzi u ita ngauralo. U ya nga PAIA, a "nga, nga u tou funa" ganḁisa mutevhe wo raliho. Hei ndi yone phambano khulwanesa vhukati ha ndivhadzo ya khethekanyo ya 52 ya madzangano a phuraivete na ndivhadzo ya khethekanyo ya 15 ya madzangano a tshitshavha.

Ndivhadzo ya u bula nga u tou funa ya dzangano la phuraivete i na khethekanyo dza rekhode na tḁalutshedzo dza rekhode idzo dzine dza dzula dzi hone:

- » U itela u tḁolwa u ya nga mulayo muḁwe na muḁwe u si wa PAIA;
- » U itela u renga kana u kopa u bva kha dzangano la tshitshavha; na
- » U bva kha dzangano la tshitshavha ndi mahala.

Ndivhadzo ya u bula nga u tou funa i tea u tḁalutshedza nḁila ya u swikela rekhode dze dza bulwa nga u tou funa na u dzula dzi hone.